

ŽARKO DOMLJAN

Počeci kritike i teorije arhitekture i urbanizma u Hrvatskoj

Ovaj kratki pregled kritike i teorije arhitekture i urbanizma u Hrvatskoj koncipiran je informativno. On, dakle, ne želi biti kritika kritike, niti se baviti teoretskom analizom iznesenih stavova, nego tek upozoriti na ranu pojavu arhitektonske kritike u Hrvatskoj uz pokušaj utvrđivanja njezinih glavnih nosilaca, pravaca utjecaja, kao i osnovnih područja i tema kojima se ona bavila u razdoblju do I. svjetskog rata.

Osamdesetih godina 19. stoljeća, kad se javljaju prve kritike o hrvatskom graditeljstvu, Hrvatska je kulturno vezana uz njemačko jezično područje, pa je razumljivo da se kritika kreće u tragu onih shvaćanja koja su zastupali njemački i austrijski teoretičari od G. Sempere preko C. Sittea do O. Wagnera i C. Gurlitta. Tek početkom 20. stoljeća, u doba hrvatske Moderne, naša će se kritika ogledati i za drugim uzorima, u prvom redu za engleskim teoretičarima i kritičarima arhitekture.

Počeci graditeljske i urbanističke kritike u Hrvatskoj koincidiraju s velikim organizacionim naporima na kulturnom i prosvjetnom polju, koji su doveli do osnivanja mnogobrojnih ustanova, društava, pokretanja časopisa, a istodobno i do snažnog građevnog zamaha. Utvrdimo na početku dva događaja: pokretanje *Viesti* društva inženjera i arhitekata 1880, koje će nekoliko desetljeća promicati graditeljsku kritiku, i osnivanje Obrtne škole 1882, koja će njegovanjem domaćeg umjetničkog obrta izazvati zanimanje za narodno graditeljstvo, što je, s jedne strane, osvijestilo spoznaju o vrijednosti vlastitog graditeljskog nasljeđa i, s druge strane, potaklo često osporavanu, ali neobično žilavu ideju o nacionalnom stilu u arhitekturi. Od tršćanskog paviljona 1883, preko dvadesetogodišnje akcije skupljanja hrvatskih građevnih oblika, što će ih Pilar i Holjac 1905. izdati u posebnoj knjizi, do trijeznih stavova Lunačekovih i Strajnićevih, ta ideja o nacionalnom stilu, bez obzira na to što je u praksi dala skromne rezultate i što u nekih pisaca, poput Doljaka i Posilovića, poprima naivno-romantične boje, trajno je zaokupljala suvremenu kritiku, koja će na različitim razinama tražiti odgovor na pitanje: što je to uopće nacionalni stil i kako do njega doći?

Razumije se da je praćenje arhitekture u staleškom glasilu *Viesti* imalo u početku pretežno stručno-deskriptivan karakter i da se samo iznimno diže na razinu pravoga kritičkog opažaja. Među prvima javlja se Ivan Doljak 1885. člankom »Hrvatski građevni oblici«, u kojem crta sumornu sliku grada: »Kuća uz kuću, stranaka uz stranku; sve stiješnjeno i pretrpano; skoro nigdje zraka i svjetla, nigdje oko da zapne i odmori se o zelen!«. Ovu ponešto naivnu sliku grada potkrijep-ljuje jedna trijezna znanstvena analiza prof. Frana Vrbanića. On je 1887. objavio knjižicu »Stambene prilike u naših gradovih«, u kojoj analizom statističkih podataka dolazi do poraznih zaključaka o uvjetima stanovanja, napose siromašnijih slojeva pučanstva u četiri hrvatska grada: Zagrebu, Varaždinu, Osijeku i Zemunu. Zabilježimo ovo djelce na počasnom mjestu kao našu prvu sociološku studiju o gradu.

S Vrbanićevom studijom koincidira donošenje prve regulacione osnove Zagreba (1887), koja je potaknula dugotrajnu i plodnu polemiku. Osvrt Kršnjavoga na tu osnovu iz 1888. prva je stručno pisana arhitektonsko-urbanistička kritika. Kršnjavi je kao i uvijek dobro obaviješten i siguran u sudovima koji ne trpe protivljenja. On je pobornik moderne koncepcije grada sa širokim dijagonalnim prometnicama i efektivnim vizurama. Uzor mu je Pariz, a ne Beč ili Budimpešta. On ispravno razmišlja o odnosu industrije i stanovanja, o lošoj prometnoj povezanosti grada, ali svrće pogled i na širu gradsku okolicu, uočavajući dobro odnos grada i pejzažno-topografskih datosti: »Prestroga pravilnost u same četverokute razdijeljenog grada ne dolikuje okolici tako divnoj kakova je zagrebačka, ne dolikuje stranom kupiranom tlu na kojemu se grad razvio«. Među mnogim osvrtima na regulacionu osnovu izdvojimo onu Alberta Švarca iz 1903; prvenstveno zbog toga što u njoj nailazimo na misli, koje bismo mogli označiti kao ranu anticipaciju ideje interdisciplinarnosti i timskog rada na urbanističkim projektima. Ističući važnost regulacione osnove, Švarc piše kako ona mora biti koncipirana »u velikim crtama i velikom slogu, obazirući se na privredne, običajne socijalne i materijalne okolnosti žiteljstva. Takova radnja ne mo-

že biti zadaća pojedinca ili jedne oblasti, već samo rezultat mnogih radnja pojedinaca, nu obzirom na organsku suvislost cjeline, mora jedinstveno izrađena biti».

Poticaј kritici daju devedesetih godina dvije nove pojave: to su izložbe arhitekture i sve češći javni arhitektonski natječaji. Tako već 1894. nalazimo u *Viestima* izvještaj o internacionalnoj izložbi arhitekture u Beču, na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. izlagana je regulaciona osnova Zagreba, a 1903. održana je u Umjetničkom paviljonu prva izložba arhitekture povodom natječaja za Hipotekarnu banku na Zrinjevcu. I kasniji natječaji, za vladinu palaču 1907, ili onaj za regulaciju Kaptola 1908, popraćeni izložbama, imali su veliko značenje za razvitak arhitektonske kritike, osobito za njezin utjecaj u javnosti.

Dok su prve arhitektonske kritike pisali uglavnom inženjeri, rjeđe arhitekti poput Pilara ili Holjca, ili prosvijećeni pojedinci poput Kršnjavog, krajem se devedesetih godina situacija mijenja. Nastupom mlađe generacije arhitekata školovanih na inozemnim akademijama, dolazi do konfrontacije mišljenja i u kritici. Pod utjecajem ideja J. Ruskina i O. Wagnera, Kovačić 1900. objavljuje programatski članak »Moderna arhitektura«, u kojemu obračunava s historicizmom i odlučno staje na pozicije Moderne. Odajući dužno priznanje tradiciji, on jasno definira nove ciljeve arhitekture: »Sve one lažne fasade, ona imitacija svih mogućih stilova ne valja. Moderna arhitektura zahtijeva logičnost i praktičnost. Logično da građevina bude prema materijalu i konstrukciji komponirana — a praktično da zaista odgovara potrebama radi kojih je građena, i milieu-u... Arhitektura je umjetnost i kao takova mora da bude individualna i savremena... Ta tendencija: umjetničke ciljeve spojiti s praktičnošću mora da prevladava kod modernog arhitekta. I to od najmanje sitnice, od zapora na vratima, od stolca do osnove za kakvu palaču — sve je to polje za arhitekta i on mora u svakoj sitnici kao i u osnovi imati na umu savremeni život i njegove zahtjeve.«

Ovaj nadahnuti Kovačićev tekst otvara novu stranicu u povijesti hrvatske kritike i teorije arhitekture, označava njeno povezivanje s aktuelnom evropskom kritičkom misli. Kovačić se i kasnije javio s nekoliko tekstova, ali svoga programa nije mijenjao, braneći ga otada, uostalom, više djelom nego pisanom riječju. Iako u početku usamljen, magnetizam njegovih ideja i njegove ličnosti povukao je za sobom osobito mlađe duhove i osvijestio u širokim slojevima spoznaju o važnosti pitanja arhitektonskog i urbanističkog oblikovanja. To dolazi posebno do izražaja prilikom natječaja za regulaciju Kaptola 1908. koja je izazvala živu polemiku u javnosti i u kojoj se prvi put u kritici o graditeljstvu ogledaju i ljudi od pera. Tako na perimjer A.G. Matoš, recenzirajući izložbu natječajnih radova, daje podršku Kovačiću i usput, u svom poznatom iskričavom stilu, iznosi i nekoliko lucidnih misli o arhitekturi.

Zabilježimo na početku stoljeća još jednu pojavu: to je pojačano zanimanje za pitanja gradogradnje. God. 1900. objavljuje Valentin Lapaine članak »Gradnja i

razvitak gradova« u kojemu raspravlja o gradu uglavnom s tehničkog i gospodarskog gledišta, a 1903. izlazi u *Viestima* veliki članak C. Gurlitta »Pitanja o osnivanju gradova«. Gurlittov stav o gradu, njegova ljubav za srednjovjekovne trgove i nepravilne ulice (zbog čega je on toliko hvalio zagrebački Gornji grad i krivudavu Ilicu) dobro je poznat, pa je možda važnije utvrditi veliki odjek koji je članak jednog priznatog evropskog autoriteta imao u stručnim krugovima. Čini se da je upravo Gurlittov članak ohrabrio i jednog domaćeg pisca. God. 1904. objavljuje geometar Milan Kreković u Zagrebu knjižicu »Osnivanje gradova«, djelo pisano nadahnuo i s literarnim žarom, u kojemu autor prvi put u nas iznosi jednu suvislu i zaokruženu teoriju grada. Njegovo razmišljanje o fenomenu grada, koji on smatra najvažnijim pitanjem tehničke umjetnosti, kreće se u širokom rasponu od određivanja širine ulica i smjera glavnih prometnica, do stvaranja mirnih stambenih »kotara« ili razmjestaja i oblikovanja građevina, pri čemu on zagovara narodni slog i stvaralačku individualnost u duhu Moderne. Na kraju knjige u poglavlju »Uzor-grad« daje u živim slikama opis utopijskog idealnog grada, prvi takav opis u hrvatskoj književnosti sve do pojave Richterovog Sinturbanizma šezdesetih godina. Krekovićeve knjige izazvala je reakciju. Odgovorit će mu Lunaček u *Agramer Zeitungu* i Švarc u *Viestima*. Upozorimo ponovno na A. Švarca, koji nasuprot Krekovićevu zahtjevu za narodnim slogom, nagovještava u budućnosti pojavu internacionalnog stila: »Slog u arhitekturi bio je uvijek samo slika kulturnog stanja, te bi morao naš novo stvoriti se, imajući slog, također u novim oblicima sadanjim našim kulturnim okolnostima dati izraza... Novi slog bit će po svoj prilici svim narodima zajednički, jer su svrhe i težnje kulturnog rada postale zajedničke.« O urbanističkim temama pisat će Holjac i Kreković, osvrćući se na regulacionu osnovu istočnog dijela Zagreba, Adolf Ehrlich u vezi s rješenjem željezničkog čvora, a osobito mnogo V. Lapaine, koji je vrlo obaviješten, ali vrši uglavnom posredničku funkciju, komentirajući ili prevodeći članke iz stranih časopisa (tako on već 1908. izvještava o engleskim vrtnim gradovima navodeći Letchworth i Port Sunlight). Izrazito stručnoteoretskog karaktera je tekst Đure Ehrlicha »Regulatorne osnove gradova«, koji je objavljen u nekoliko nastavaka u časopisu »Zvono« 1908. Početkom drugoga desetljeća kritika o graditeljstvu i urbanizmu izlazi iz uskih staleških okvira, ona se oslobađa stanovitog lokalizma i romantično-poučnog tona. O arhitekturi počinju pisati profesionalni kritičari širokih pogleda i s teoretskom spremom, poput V. Lunačka, koji u opširnom osvrtu na izložbu Hrvatskog društva umjetnosti 1913. jasno uočava glavne probleme suvremene arhitekture i pravce kojima se ona kreće. Stručna arhitektonska kritika javit će se tek u ličnosti Koste Strajnića, pisca izrazitog kritičkog dara, koji vlada teoretskom literaturom i sigurno se kreće među suvremenim umjetničkim pojavama. Strajnić povezuje razdoblje Moderne s onim dvadesetih godina, kad se hrvatska kritika i teorija arhitekture svrstava gotovo bez iznimke na pozicije evropskog funkcionalizma.

Sažetak na str. 211.

Summary

THE BEGINNINGS OF CRITICISM AND THEORY OF ARCHITECTURE AND URBANISM IN CROATIA

The first competent criticisms of architecture and urbanism, appeared in Croatia in the 1880's, and this was related to the starting of the Journal «The News of the Society of Engineers and Architects» («Viesti društva inženira i arhitekata»), (since 1880) and to the big sway in civil engineering which came as a consequence after the general regulating scheme for Zagreb in 1887. The authors of the earliest retrospections like that of Ivan Doljak and Fran Vrbanić remain on the level of plain descriptions of the buildings or sociological analysis of the circumstances of the habitat in the town. Iso Krsnjavi initiated criticism in architecture and urbanism, which was written from clear theoretical positions, and he was followed by engineers and architects Albert Švarc, Martin Pilar, Janko Holjac and others. Writing mainly from historicism stand, they indubitably showed the values of their own civil engineering heritage, searching for a synthesis in the idea of a national construction style.

Upon the appearance of new generations of architects educated in the spirit of retormatory ideas of J. Ruskin and

O. Wagner, brought a confrontation even in architectural criticism. The breaking role occurred with the programed text of Viktor Kovačić in «Moderna architecture» («Moderna arhitektura») 1900, in which he gave a theoretical modern position and for his attitudes he won over not only younger architects but even progressive writers and literature critics as A. G. Matoš and Vladimir Lunaček. A significant impulse to the urbanistic criticism was given during the stay of C. Gurlitt in Zagreb and his lectures which were published in 1903 in a special brochure, and about the building of cities wrote competently as conossers engineers Valentin Lapaine, Adolf Ehrlich, Gjuro Ehrlich, and a geometer Milan Kreković published in 1904 a pamphlet «Founding of Towns» («Osnivanje gradova») in which a utopian-literary way exposes the first complete theory of a town. Professional architectonic and urbanistic criticism, would eventually appear only some time before the end of the interval in the person of Kosta Strajnić who connects the periods of «Moderna» with that of the one between the two wars.

ŽARKO DOMLJAN

Résumé

LA FONDATION ET UN ESSAI DE LA REALISATION DU PREMIER MUSEE D'ART YUGOSLAVE CONTEMPORAIN

Une des nombreuses conséquences relatives à notre art et provenant de la fameuse I ère exposition d'art yougoslave qui a eu lieu à Belgrade en 1904, est un essai de la réalisation de la Galerie d'art yougoslave à Belgrade, qui a été fondée le 19 novembre 1904. Si le rôle de cette galerie, conçu au moment de la fondation, eût pu être réalisé, c'est-à-dire si la galerie eût pu se développer, on aurait eu aujourd'hui un Musée d'art yougoslave du XXe siècle qui aurait été l'idéal désiré en d'autres termes, l'art yougoslave aurait possédé réellement son «musée imaginaire».

Mais le manque de superficie dans le Musée National qui, jusqu'au moment de sa constitution en une institution indépendante, devait avoir soin de fonds et des affaires de la galerie, et le manque des moyens ont contribué au triste échec d'une grande idée qui n'a pas avancé d'un pas depuis son point de départ.

En fait, il s'agissait d'une petite chambre du Musée National où l'on exposait des oeuvres de Ivan Angelov, Menci Klement Crnčić, Emanuel Vidović, Tomislav Krizman, Ivan Meštrović, Rudolf Valdec, Bela Cikoš Sesia, Oton Iveković, Celestin Medović, Anton Gvajš, Josif Zolja, Rihard Jakopič, Ivan Grohar, Matija Jama, Ferdo Vesel, Josif Danilovec et Stevo Todorović.

On parlait pour la dernière fois de cette galerie en 1913 quand il a été constitué le Comité de l'organisation des affaires artistiques de la Serbie et de la Yougoslavie parmi les tâches duquel se trouvait aussi l'édification d'un bâtiment réservé à la Galerie moderne yougoslave. Au commencement des années vingt, la partie du matériel appartenant à cette la galerie, qui a survécu au désastre de la guerre s'est trouvé simplement annexée au fonds du Musée National de Belgrade.

Le simple fait que l'idée de la nécessité d'une telle institution qui n'aurait pour le but que l'art contemporain des peuples yougoslaves a surgi et a été embrassée beaucoup avant la formation de l'Etat yougoslave témoigne du niveau très élevé de notre opinion public culturel de cette époque soit sur le plan politique, soit sur les plans culturels et artistiques.

L'apparition de la Galerie d'art yougoslave à Belgrade représente un témoignage exceptionnel de la fraternité des peuples yougoslaves dont l'importance ne saurait pas être diminuée à tel point qu'aujourd'hui on aurait le droit de la négliger à cause de sa courte existence ou, si l'on peut dire, à cause de son existence iréelle.

KATARINA PAVLOVIC